Kusön och Kusö kalv – kolning, sjöfart och jakt utanför Axmar bruk

Andreas Widerberg

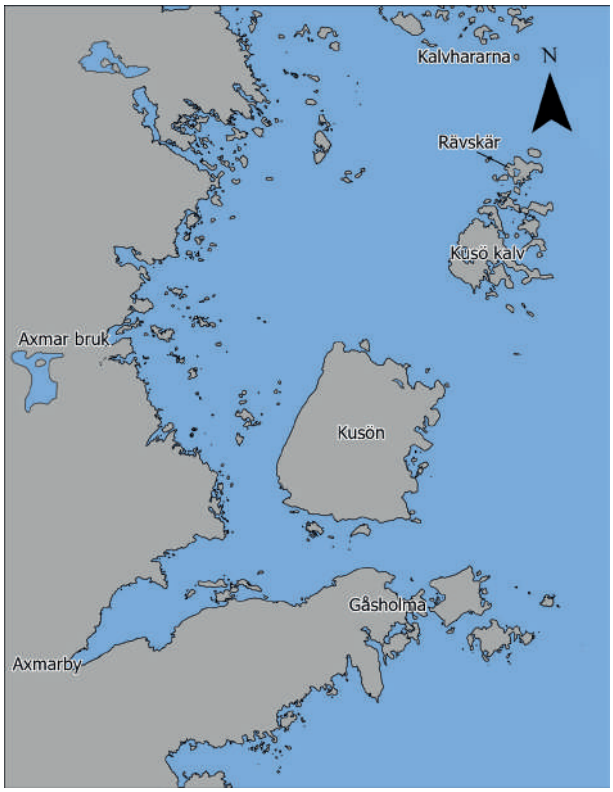
The islands Kusön and Kusö kalv are part of a small archipelago just outside the Axmar ironworks, along the northernmost coast of Gästrikland. Axmar ironworks acquired the islands already in 1672. Although the waters directly off the iron works are the best known maritime cultural environment in Gävleborg county, the large islands of Kusön and Kusö kalv have remained largely unexplored. In an effort to change this, the Gävleborg county museum carried out an archaeological survey on the islands in 2024. The survey resulted in 28 new sites, of which the majority are made up of remains from charcoal production, hunting hideouts and sea marks. The project also included a limited archival study which has revealed information that help detail the islands' history from the 1670s and onwards, particularly in relation to the charcoal production for the iron works, which can be traced back to the turn of the 18th century. In addition, the islands are positioned in well trafficked waters which can be traced through archaeological remains such as wrecks and sea marks, natural harbours as well as historical sources.

Bakgrund

Under 2024 genomförde Länsmuseet Gävleborg en inventering av öarna Kusön och Kusö kalv samt omkringliggande mindre öar och skär i Hamrånge socken, Gästrikland. Syftet var att registrera forn- och kulturhistoriska lämningar men inom projektet ingick även en begränsad kart- och arkivstudie där brukets egna arkivmaterial rörande Kusön och Kusö kalv gicks igenom. Projektet finansierades med bidrag från Gästriklandsfonden och Länsstyrelsen Gävleborg. Före invente-

DOI: https://doi.org/10.59008/meta.2026.63519

Downloaded by 216.73.216.230 2026-11-01 11:33:33

Figur 1. Området runt Kusön och Kusö kalv med nämnda platser markerade.

ringen fanns det i Kulturmiljöregistret sammanlagt 25 lämningar registrerade på Kusön och Kusö kalv. De äldsta lämningarna är två stensättningar (L1951:5597 och L1951:5598) belägna vid Aldernäset på Kusöns sydvästra del, som höjdmässigt skulle kunna vara från järnåldern. Fornlämningar från historisk tid var lika få, ett fiskeläge (L1948:5153) och en begravningsplats (L1951:5830) på Kusö kalv. Från historisk tid fanns i övrigt ett mindre antal kolbottnar och grunder efter kolarkojor samt en handfull skjutskårar och sjömärken, samtliga registrerade som övriga kulturhistoriska lämningar. En knapp tredjedel av de registrerade lämningarna utgjordes av platser och naturbildningar med tradition. Fältarbetet 2024 resulterade i att 28 nya lämningar kunde registreras, varav ett betydande antal utgörs av kolbottnar och grunder efter kolarkojor som direkt kan kopplas till Axmar bruk. I övrigt märks särskilt skjutskårar efter säl- och sjöfågeljakt samt olika sorters sjömärken (Widerberg 2025).

Kusön och Kusö kalv

I nordligaste Gästrikland, alldeles intill gränsen mot Hälsingland och vid utkanten av den gamla gränsskogen Ödmården, ligger en liten skärgård där de mest framträdande

DOI: https://doi.org/10.59008/meta.2026.63519

Downloaded by 216.73.216.230 2026-11-01 11:33:33

Figur 2. Kusön med berörda platser och lämningar markerade. Röda punkter visar fartygslämningar, svarta visar kolningsanläggningar, gröna visar skjutskårar, lila visar stensättningar och gul punkt visar det möjliga kolhuset/kolartorpet.

öarna heter Kusön och Kusö kalv. Det närliggande Axmar bruk fick sina privilegier 1671 och redan året därpå förvärvade bruket öarna från Axmars bybor. Exakt vad brukets plan med öarna var är okänt men det ligger nära till hands att anta att det framför allt var skogstillgångarna som lockade.

Båda öarna är nämligen skogrika och terrängen präglas av storblockig morän med betydande inslag av myrmarker och klapperstensfält vilket kraftigt begränsar möjligheterna till odling. Kusön, som är Gästriklands största ö, är omkring en mil i omkrets och når på sin västra sida höjder på cirka 35 meter över havet. På öns norra sida finns hamnarna Korshamn och Nyhamn. Ön har ingen fast befolkning men strax söder om Korshamn ligger den lilla Kusöbyn med ett tiotal hus som idag fungerar som sommarboende. Viss bebyggelse finns även vid Nyhamn och på båda sidor om Tokharssundet, ett stycke väster om Korshamn. Kusöbyn hade fast befolkning från slutet av 1700-talet fram till 1962 då de sista familjerna lämnade ön. Befolkningen var som störst under decennierna kring sekelskiftet 1900 med som mest ett 50-tal personer. Från att i början ha varit kolare under Axmar bruk blev fisket med tiden den viktigaste näringen (Lundqvist

DOI: https://doi.org/10.59008/meta.2026.63519

Downloaded by 216.73.216.230 2026-11-01 11:33:33

Figur 3. Kusö kalv med berörda platser och lämningar markerade. Röda punkter visar vrak, svarta visar kolnings-anläggningar, blå visar sjömärken och gröna visar skjutskårar. Den lila ytan visar begravningsplatsen och den orangea visar fiskeläget.

& Wigert 2021:9f). Mellan byn och Nyhamn ligger en tjärn som tidigare utgjort byns hamn och än idag bär namnet ”Hamnen”. Kusö kalv ligger cirka 1,7 kilometer nordnordost om Kusön och når som högst 14 meter över havet. Ön utgörs av flera mindre öar och skär som på grund av landhöjningen vuxit samman, vilket har resulterat i bildandet av flera naturhamnar. Förutom de historiskt kända Väster- och Österhamn finns idag även Norrhamn samt den lilla Törnbärshamn. Längs Österhamns norra sida finns en utskjutande udde som i de inre delarna kallas Stångudden och vars yttre del heter Långskaten. Långskaten består av ett tydligt svallat klapperstensfält. Tack vare att öarna saknar omfattande bebyggelse och även sedan 1970-talet utgör ett naturreservat har de till största del skonats från exploatering och industriellt skogsbruk.

Strax norr om Kusö kalv ligger den mindre ön Rävskär med en idag avsnörd bassäng som heter Rävskärshamn. En bit sydsydost om Kusön återfinns det gamla fiskeläget Gåsholma och åt sydväst finns Axmarfjärden som i sin innersta del hyser Axmarby. Axmar bruk ligger i sin tur cirka fem kilometer norr om Axmarby och cirka fyra kilometer väster om Kusön.

DOI: https://doi.org/10.59008/meta.2026.63519

Downloaded by 216.73.216.230 2026-11-01 11:33:33

Figur 4. Öarna från sjösidan, med Kusö kalv till vänster och Kusön med Tokharen till höger. Foto: Andreas Widerberg, Länsmuseet Gävleborg.

Axmar bruk och den maritima kulturmiljön

Anledningen till att Axmar bruk anlades just här var att det fanns en å med tillgång till vattenkraft på en plats nära havet. Samtidigt fanns det i området stora skogstillgångar, vilket var avgörande för produktionen av det kol som krävdes vid järnframställningen. Järnmalm fraktades sjövägen till bruket medan det färdiga järnet i sin tur skeppades vidare ut i världen. Brukets karaktär var därför från början synnerligen maritim. Även om det fanns gruvor i västra Gästrikland ansågs den malmen under senare delen av 1600-talet som undermålig, vilket i kombination med dåliga vägförhållanden mellan gruvorna och kusten gjorde det mer fördelaktigt att använda sig av sjövägen. Malmen kom från början från både Utö i Stockholms södra skärgård och från uppländska Dannemora. På grund av den tuffa konkurrensen om den eftertraktade Dannemoramalmen fick man dock efter ett par år nöja sig med malmen från Utö (Norberg 1959:184f; Haggrén 2001:44ff).

Vattenområdet kring Axmar bruk utgör den bäst kända maritima kulturmiljön i Gävleborgs län och delar av vattenområdet ingår sedan 2011 i ett kulturreservat. I omgångar har såväl sportdykare som länsmuseet och Statens maritima museer kartlagt och undersökt maritima lämningar i området, med särskilt fokus på vrak

DOI: https://doi.org/10.59008/meta.2026.63519

Downloaded by 216.73.216.230 2026-11-01 11:33:33

(se t.ex. Ekberg et al. 2007; Hansson et al. 2009; Alopaeus et al. 2011 samt Ulfhielm 2013). Den steniga och snåriga skärgården har resulterat i förlisningar samtidigt som man även medvetet sänkt uttjänta pråmar. Bland de idag kända vraken finns båda dessa kategorier representerade. Utöver ett femtontal kända vrak finns även många andra lämningar som vittnar om brukets maritima aktiviteter under perioden 1700 till 1900, däribland ballastplatser, förtöjningsanordningar och stenkistor.

Historiska källor

Kusön omnämns för första gången 1543 och var mellan 1543 och 1547 en skatteutö, vilket innebar att kronan ansåg sig ha rätt till ön och därför belade de bönder som nyttjade den att betala ”öijepenninger” (Brink 1994:154f; Rahmqvist 1998:36). Det äldsta dokumentet som berör öarna i Axmar bruks eget arkivmaterial är daterat den 7 juli 1672. Dokumentet finns belagt genom senare avskrifter men var originalet finns är oklart (562-02-b). I det anges att samtliga åbor i Axmar by av fri vilja upplåtit rätten till sina öar ”Stora Kusöhn” och ”Kuuskalfvarna” inklusive skog och mark till brukspatronen Claes Depken. I detta ingick även rätten till fiske och säljakt. I utbyte skulle bruket betala en halv tunna sälspäck till kronan för Axmar bys räkning, vilket motsvarar det som byn tidigare skattat för säljakten. Därutöver behöll byborna rätten att om sommaren låta ungboskap beta på Kusö kalv. Därefter följer ett dokument daterat den 1 och 3 juli 1701 som anger att en ”synescommission” besökt Kusön och beräknat den ränta som skulle betalas till kronan, vilken skulle uppgå till fem daler silvermynt per ö (562-02-bb). Vidare beskrivs hur oländig ön är då den är stenig och full med moras, det vill säga steniga sankmarker. Axmars bybor vågade heller inte ha några kreatur betandes på Kusön på grund av att det fanns björn. Särskilt intressant är att det i dokumentet uppges att en torpare, Olof Gudmundsson från Gåsholmarna, berättat att man på ön kunde få ut åtta skrindar med hö. Olof Gudmundsson hade därutöver under två års tid kolat för Axmar bruks räkning. Detta ska ha resulterat i 20 stigar kol om året och uppgiften utgör därmed det äldsta belägget för kolning på någon av öarna. I samma dokument framgår det dock att kolningen har förbjudits tills vidare men vad som föranlett detta förbud framgår inte. Nästa handling är daterat till den 9 juni 1753 i vilken det fastslås att Axmar bruk mycket riktigt ska erlägga fem daler silvermynt i årlig avgift för att bedriva myrslåtter och mulbete på öarna. Här framgår även anledningen till att kolningen förbjudits: skogen skulle nämligen bevaras för att öarna skulle kunna användas som landkänning för sjöfarande. Ytterligare en detalj av intresse är att det i dokumentet hänvisas till ett brev till det kungliga bergskollegiet, daterat den 7 december 1704. I detta brev

DOI: https://doi.org/10.59008/meta.2026.63519

Downloaded by 216.73.216.230 2026-11-01 11:33:33

ska det ha angetts att Axmar bruk ”*uppå Kusön uppfunnit ett malmstreck som dock sedermera utgått*”. Exakt var detta malmstreck ska ha funnits framgår inte och det är även oklart huruvida bruket lyckats bryta någon malm på ön. Uppgiften är anmärkningsvärd eftersom Axmar bruk som nämnt varit beroende av malm från framför allt Utö. Dokumentet från 1753 är endast bevarat i avskrifter, varav den ena från 1778 (562-02-c).

I ett dokument från den 11 juli 1765 står det att Kusön och Kusö kalv tidigare varit ansedda som landkänning för sjöfarare och att Axmar bruk därför inte gjort någon åverkan på skogarna. Vidare står det att Kusön numera skyms av såväl Kusö kalv som Gåsholmarna, och då ön dessutom ligger så nära fastlandet var dess funktion som landkänning begränsad. Dokumentet är endast bevarat i en avskrift (562-02-e). Därefter följer två intressanta dokument från den 16 oktober 1777 (562-02-h) respektive den 8 augusti 1778 (562-02-k). I det förstnämnda ges Axmar

Figur 5. Utsnitt av den odaterade brukskartan (kartskåpslåda 0304 ur Bergvik och Ala AB:s fastighetsarkiv, Stora Enso AB:s arkiv, Arkivcentrum Dalarna). Notera särskilt Kusöhamnen, Kolhagsviken och de svarta prickarna som visar kolbottnar.

DOI: https://doi.org/10.59008/meta.2026.63519

Downloaded by 216.73.216.230 2026-11-01 11:33:33

bruk tillåtelse att upprätta odlingar på Kusön på det sätt som man själv anser lämpligast. Detta görs dock med förbehållet att skogen på öarna, och då på Kusö kalv i synnerhet, ska bevaras för sjöfarandes skull. Det andra dokumentet beskriver en avsyning som ägt rum på Kusön i slutet av juli 1778. Arbetare från bruket och kronolotsen vid Gåsholmarna hade då upptagit några lägenheter med odlingar och slåtter. Den årliga avkastningen på slåttern uppskattades till mellan 10 och 12 skrindar hö. Desto mer intressant är att det även uppskattades att man på Kusön kunde kola mellan 400 och 500 läster per år och därför förordade att åtminstone två kolare skulle nedsättas på ön. Man föreslog vidare att ett ”kolhus” skulle uppföras på ett lämpligt ställe nära stranden för att under vintern kunna förvara det kol som inte hunnit transporteras till bruket. Framåt sommaren skulle det kvarblivna kolet hämtas med en haxe. Haxe är en term som använts allmänt för fraktfartyg av olika typer i Bottenhavet och Bottenviken (Westerdahl 1989:208). Av intresse är även en karta (kartskåpslåda 0304) från brukets eget arkiv där det förutom flera intressanta platsnamn finns ett antal svarta prickar utsatta på både Kusön och Kusö kalv (figur 5). Dessa prickar representerar kolbottnar och ger en bild av hur kolningen sett ut under senare delen av 1800-talet. Kartan är odaterad men det är troligt att den upprättats mot slutet av 1800-talet eftersom öarnas utseende motsvarar hur strandlinjens nivå bör ha varit under den här tiden. Det tydligaste exemplet på detta är att den nutida tjärnen Hamnen avbildas helt avknoppad från havet.

År 1793 utgav Abraham Abrahamsson Hülphers en landskapsbeskrivning över Gästrikland, vilken till stor del baserades på hans egen norrlandsresa omkring 30 år tidigare. Han beskriver Kusö kalv som den mest framträdande bland Hamrånge sockens öar, med god sjökänning, två goda skeppshamnar samt en begravningsplats. De hamnar som avses är de än idag använda naturhamnarna Väster- och Österhamn. Begravningsplatsen är känd som Sjömansgravarna (registrerad som L1951:5830) och ligger i nära anslutning till Västerhamn. Kusön uppges däremot sakna god sjökänning eftersom den är belägen så nära fastlandet att sjöfarare uppfattade den som en del av detsamma. Ön beskrivs vidare ha vacker skog men är oländig på grund av bergig terräng. Båda öarna uppges som nyttjade under Axmar bruk. För brukets räkning anges därtill att en stor del av kolet under sommartiden transporterades med skutor från de vid havsstranden närmast belägna skogarna (Hülphers 1793:127, 131).

Det omfattande fjärrfisket som bedrevs från framför allt Gävle har även berört denna del av bottenhavskusten. Enligt P.J. Vedin har Gävlefiskare anlagt, eller åtminstone nyttjat hamnarna vid Kusö kalv, och ännu i början av 1930-talet bedrev fastlandsbor fiske på ön. Den lilla ön Rävskär, belägen direkt norr om

DOI: https://doi.org/10.59008/meta.2026.63519

Downloaded by 216.73.216.230 2026-11-01 11:33:33

Figur 6. Västerhamn på Kusö kalv med inloppet längst bort i bild. Foto: Andreas Widerberg, Länsmuseet Gävleborg.

Kusö kalv, ska även den tidigare ha använts av Gävlefiskarna men 1930 uppges spåren efter deras verksamhet vara försvunna sedan länge. Vedin uppger vidare att det inte finns några belägg för att Kusön nyttjats av Gävlefiskare (Vedin 1930:57f). I en fiskarelängd från 1613, som enligt Albert Eskeröd dock ej kan anses fullständig, saknas såväl Kusön som Kusö kalv och Rävskär bland de uppräknade hamnarna. Värt att notera är att de närliggande Gåsholmarna (okänt antal) och Kalvhararna (nio fiskare) räknas upp. I en fiskarelängd från 1737, vilken Eskeröd anser fullständig, redovisas en fiskare vardera på Kusö kalv och Gåsholmarna (Eskeröd 1946:331f).

När styrmanskaptenen och lotsdirektören Nils Strömcrona genomförde en expedition längs Norrlandskusten 1725 gjordes en ansats att organisera lotsväsendet. Vid de till söder närliggande Gåsholmarna hade det tidigare funnits en lots som i stället börjat arbeta vid ett bruk (sannolikt är det Axmar bruk som åsyftas). Man rekommenderade att lotsen skulle återinsättas då han bedömdes vara nödvändig för hamnen vid Gåsholmarna. Kusö kalv uppges nuförtiden vara utan åbor men man hade lovat att det skulle komma nya åbor tillsammans med en dräng som skulle agera lots. Denna lots skulle skattas lika högt som sin motsvarighet vid Gåsholmarna (Söderberg 1978:21f). Det är emellertid osäkert

DOI: https://doi.org/10.59008/meta.2026.63519

Downloaded by 216.73.216.230 2026-11-01 11:33:33

ifall någon lots någonsin placerades på Kusö kalv. Endast 55 år senare, den 18 december 1780, avslår amiralitetskollegiet en begäran från magistraterna i Gävle, Söderhamn och Hudiksvall om att kronolotsen skulle förflyttas från Gåsholmarna till Kusön och Kusö kalv (562-02-l). Om en lots någonsin varit stationerad på Kusö kalv kan det i vart fall inte varit under någon längre period. Det går att ifrågasätta om två lotsar verkligen behövts så nära varandra. Magistraternas begäran visar dock att det i åtminstone vissa läger ansågs vara mer motiverat med en lots där än vid Gåsholmarna.

Ser man till de historiska kartorna framgår det tydligt att hamnarna vid Kusö kalv länge ansetts som goda. I den äldsta sockenkartan över Hamrånge markeras såväl Västerhamn som Österhamn med ankare. Anmärkningsvärt är att endast en annan hamn finns markerad i hela socknen, nämligen vid Gåsholma strax söder om Kusön (V15-1:1). Sockenkartan är odaterad men har upprättats före 1671 eftersom Axmar bruk inte finns utsatt. Ingen bebyggelse finns markerad på vare sig Kusön eller Kusö kalv och närmsta bebyggelse finns, förutom vid nämnda Gåsholma, vid Axmarby vilken är belägen vid Axmarfjärdens innersta del. Att sjöfarten förbi öarna länge varit betydande illustreras bland annat av att den äldsta kända förlisningen i närområdet ägde rum redan 1588. Ett fartyg från Medelpad gick då förlorat utanför Gåsholma med en brädlast ämnad för Stockholms slott (Nordlander 1934:110).

Kolningen, sjöfarten och jakten

Av de 28 nyregistrerade lämningarna kommer särskilt kolningsanläggningar, sjömärken och skjutskårar att beröras. Kolbottnarna är efter inventeringen 13 till antalet och finns fördelade på både Kusön och Kusö kalv. Samtliga är efter resmilor och storlekarna varierar mellan 12 och 23 meter i diameter. Rester efter kolarkojor finns vid fyra av dem.

Figur 7. Utsnitt av sockenkartan från 1848 (V15-1:11). Notera att kolartorp finns utsatta vid Hamnen.

Som nämnt bör anledningen till att Axmar bruk förvärvar öarna från Axmars bybor sannolikt tillskrivas den goda skogstillgången. Källorna beskriver hur oländig terrängen är och trots att det fanns möjlighet till myrslåtter och mulbete måste värdet utöver skogen betraktas som litet. Även om man tydligen funnit malm på Kusön i början av 1700-talet verkar detta snarare vara en slump. Huruvida man faktiskt lyckades bryta någon malm på ön är okänt men oavsett kan det inte ha blivit långvarigt. Exakt när man börjar kola på öarna är okänt, men det faktum att torparen Olof Gud-

DOI: https://doi.org/10.59008/meta.2026.63519

Downloaded by 216.73.216.230 2026-11-01 11:33:33

mundsson vid 1701 kolat under två års tid visar att kolningen påbörjats på åtminstone Kusön strax innan sekelskiftet 1700. Gudmundssons uppgift om att han kunnat producera 20 stigar kol om året visar därtill på en god koltillgång för bruket. En stig är en gammal måttenhet som är identisk med en skrinda eller en läst, och motsvarar ungefär 12 tunnor (Rinman 1789). Därmed har man på ön årligen kunnat producera omkring 240 tunnor kol. Om man samtidigt kolat på Kusö kalv framgår ej. Frågan är om bruket verkligen väntar nästan 30 år innan man börjar ta vara på skogstillgångarna. Att en avsyning sker först 1701 antyder dock att det inte ansetts värt mödan tidigare, varför kolningen kanske trots allt inte påbörjats särskilt snart efter förvärvet av öarna. Kolningen uppges därtill ha förbjudits tills vidare, och även detta verkar ha skett innan 1701. Denna första kortlivade fas av kolning bör därför kunna tidfästas till 1690-talet.

Nästa fas av kolning på Kusön börjar förmodligen snart efter 1778. Om man samtidigt börjat kola på Kusö kalv är oklart, men i och med att öns roll som landkänning enligt flera av dokumenten var viktigare än sin större granne är det troligt att kolningen där dröjt ytterligare en tid. Senast 1777 står det uttryckligen att skogen på Kusö kalv i synnerhet skulle bevaras för de sjöfarande. Att man vid avsyningen 1778 uppskattade att man på Kusön kunde kola mellan 400 och 500 läster per år visar att det fanns en god tillgång på skog. Detta motsvarar en produktion på mellan 4 800 och 6 000 tunnor årligen, vilket kan jämföras med de cirka 240 tunnor som Olof Gudmundsson kunde producera kring sekelskiftet 1700. Var det planerade kolhuset placerades är okänt, men det finns goda skäl att anta att det varit i anslutning till Hamnen. Detta antagande bygger dels på en sockenkarta från 1848 där markeringen ”Kolaretorp” finns utsatt vid Hamnens östra sida (V15-1:11). Redan på en generalkarta från 1821 står det dock att det finns kolartorp på Kusön, men kartan är alldeles för storskalig för att kunna avgöra var torpen stått (SE/KrA/0400/09A/008). På den tidigare nämnda kartan från brukets arkiv heter dessutom viken där dagens Nyhamn finns ”Kolhagsviken” (kartskåpslåda 0304). Därutöver påträffades vid inventeringen 2024 en förfallen timrad byggnad (L2024:8400) i närheten av markeringen för kolartorp på 1848 års karta (figur 7 och 8). Byggnaden går inte säkert att knyta till kolartorpen eller kolhuset men det är fullt möjligt att den kan vara uppförd under 1800-talets första hälft. På Kusöns nordvästra del påträffades nämligen tre liknande timmerbyggnader, av vilka en hade inristningar från 1830- och 1840-talet. Denna timmerbyggnad har försetts med ett plåttak och är därför fortfarande i gott skick. Av de i nuläget kända kolbottnarna och kolarkojorna ligger merparten i nära anslutning till stranden. Endast två är belägna mer än 170 meter från strandkanten, varav en ligger över 600 meter inåt land. Denna kolbot-

DOI: https://doi.org/10.59008/meta.2026.63519

Downloaded by 216.73.216.230 2026-11-01 11:33:33

ten med tillhörande kolarkoja gav, till skillnad från de övriga, ett klart yngre intryck med bland annat rester av plåtrör intill. Det är rimligt att anta att man börjat att kola på väl lämpade platser i anslutning till havet för att underlätta transporten av kolet. Sannolikt har man återanvänt samma milbottnar flera gånger, men i takt med att mer och mer skog förbrukats har man varit tvungen att flytta allt längre in på Kusön för att tag på lämplig ved (se t.ex. Haggrén 2001:131). Av intresse är även den nämnda kartan från bruksarkivet där det finns flera kolbottnar markerade i Kusöns inre delar. Eftersom kartan sannolikt upprättats under senare delen av 1800-talet illustrerar den hur kolarna med tiden blivit tvungna att transportera kolet allt längre sträckor.

Figur 8. Den förfallna timmerbyggnad som påträffades i närheten av markeringen för kolartorpen (L2024:8400). Foto: Andreas Widerberg, Länsmuseet Gävleborg.

Vad gäller hamnarna visar de tidiga kartbeläggen och de historiska beskrivningarna att de har varit såväl goda som viktiga, men att de inte nödvändigtvis har med bondebefolkningen i Hamrånge att göra. Hamnarna vid Kusö kalv ligger perifert i förhållande till Axmarby, vilken i sin tur ligger perifert i förhållande till Hamrånge sockens kärnbebyggelse. Att de därtill föregår Axmar bruks grundande tyder på att nyttjandet av dem snarare ska sökas i sjöfarten och fjärrfisket längs bottenhavskusten. Eftersom det i samband med Axmar bruks förvärv av öarna framgår att Axmars bönder både fiskat och jagat säl vid öarna är det dock troligast att hamnarna nyttjats av flera olika grupper: de lokala bönderna, fjärrfiskarna, sjöfarare, och så småningom Axmar bruk. Det faktum att bruket under nästan 80 års tid är förbjudet från att göra åverkan på skogen för sjöfarares skull visar att sjöfarten vid öarna har betraktats som viktig. Ytterligare ett tecken på att sjötrafiken har varit betydande är att det funnits en begravningsplats. Vilka som har begravts här är okänt men när platsen registrerades på 1950-talet fanns det på Gåsholma en tradition om att en eller flera besättningar fått sin sista vila på Kusö kalv. Enligt en del ska detta ha ägt rum på 1700-talet. Klart är i alla fall, tack vare Abraham Hülphers uppgifter, att Sjömansgravarna funnits sedan åtminstone 1700-talet. Begravningsplatsen är omgärdad av en bogårdsmur och ligger i nära anslutning till Västerhamn. Lämningen är idag kraftigt övervuxen och det går därför inte att avgöra huruvida eventuella gravsvackor är synliga. Endast sju liknande begravningsplatser är kända på öar i Gästrikland och Hälsingland. Vissa av dessa har legat i anslutning till kapell. Det finns inga

DOI: https://doi.org/10.59008/meta.2026.63519

Downloaded by 216.73.216.230 2026-11-01 11:33:33

Figur 9. Sjömärke i form av ett stolpstödsröse (L2024:8416) på Långskaten. Foto: Andreas Widerberg, Länsmuseet Gävleborg.

uppgifter om något kapell på Kusö kalv men bebyggelse har funnits i form av det närliggande fiskeläget, vilket förmodligen varit i bruk från 1700-talet (Nylander et a. 2016).

Två sjömärken var kända sedan tidigare, båda i anslutning till Österhamn på Kusö kalv. Vid inventeringen kunde ytterligare fyra sjömärken registreras i samma område. Två av sjömärkena ligger in mot hamnens inre delar medan resterande fyra är belägna på Långskaten, kring hamnens yttre inlopp. Alla utom ett utgörs av stolpstödsrösen, vilket gör det troligt att platsnamnet Stångudden åsyftar just sjömärkena. Förleden ”stång-” kan annars även knytas till fågelfångstanläggningar med nät där stänger använts som förankring (Westerdahl 1989:165). På den odaterade brukskartan kallas dessutom Långskaten för Stångudden, medan dagens Stångudden istället heter ”Stångharn”. Det sista sjömärket (L2024:8410) utgörs av ett antal stenar upplagda på ett markfast block och är beläget synligt vid inloppet till hamnens inre delar. Vid en höjd på Långskatens inre del finns förutom tre sjömärken även ytterligare sex lämningar. Tre av dessa var kända sedan tidigare och registrerade som skjutskårar, varav åtminstone en utgör en säker sådan. De övriga fem utgörs av stenrösen vars inre plockats ur. Den troligaste förklaringen är emellertid att även dessa utgör skjutskårar, men det kan inte uteslutas att de i stället ska ses

DOI: https://doi.org/10.59008/meta.2026.63519

Downloaded by 216.73.216.230 2026-11-01 11:33:33

som sjömärken eller till och med gravar. Ifall det rör sig om gravar bör de ha anlagts före grundandet av begravningsplatsen Sjömansgravarna på öns motsatta sida. Ytterligare fyra skjutskårar har därutöver kunnat registreras vid inventeringen, i samtliga fall belägna på mindre skär (Täljharen, Gran-Bockharen och Tall-Bockharen) runt de större öarna. Eftersom de är belägna mellan en och tre meter över havet har de sannolikt använts för säl- och sjöfågeljakt under senare delen av 1800-talet och eventuellt in på 1900-talet. Merparten av dessa skjutskårar är förhållandevis anonyma och består av stenar upplagda på och mellan markfasta block, med undantag för en som består av en kallmurad skärm (Figur 10). Gemensamt för dem är att de alla har god uppsikt över sund eller grundområden. Nästan lika anonym verkar jakten vara i det historiska källmaterialet. Bland brukets egna handlingar nämns jakt egentligen bara i samband med förvärvet av öarna. Uppenbarligen har det dock varit god tillgång på säl eftersom Axmars bybor har skattat för detta. Även brukets arbetare har troligen bedrivit jakt för att dryga ut sitt leverne, något som är känt från andra håll. Förutom att befolkningen på Kusön sysslade med fiske är det är därför sannolikt att de även jagade olika sorters djur. Möjligen är det Kusöborna som har anlagt de skjutskårar som registrerats (Haggrén 2001:265; Lundqvist & Wigert 2001:9f).

Figur 10. Den välbevarade skjutskåren L2024:8428 på Gran-Bockharen. Foto: Andreas Widerberg, Länsmuseet Gävleborg.

Vid såväl Kusön som Kusö kalv har det tidigare påträffats mynt i vattnet. På Kusö kalv hittades myntplåtar, keramik och båtdelar i Västerhamn. Vad gäller Kusön ska det vid två tillfällen ha påträffats mynt och myntplåtar i ”hamnen”. Den hamn som åsyftas bör dock inte vara den nutida tjärnen Hamnen utan troligare Korshamn, detta eftersom mynten ska ha legat på havsbotten. Vid det första tillfället hittade fiskare koppardaler motsvarande en vikt på över två kilo. Ett par år senare ska man även ha påträffat myntplåtar märkta med ”Daler 1689 REX:XI.G.SVE:GOT:WAN” (Lundqvist & Wigert 2021:119f; Westerdahl 1987:86f). Om myntplåtarna verkligen hört till Karl XI:s regeringstid innebär det att Korshamn kan ha varit i bruk redan under slutet av 1600-talet. Eftersom platsangivelsen för fyndet är oprecis är det dock även möjligt att fyndet gjorts vid nuvarande Nyhamn. Med hjälp av höjdkurvorna vet vi att Nyhamn i äldre tider utgjort den yttre delen av Hamnen. Det är där-

DOI: https://doi.org/10.59008/meta.2026.63519

Downloaded by 216.73.216.230 2026-11-01 11:33:33

för mycket möjligt att fartyg ankrat även där. Trots de osäkra fyndomständigheterna stärker uppgifterna om mynten bilden av en livlig maritim miljö i farvattnen runt öarna.

Av intresse är även två fartygslämningar, L1948:2722 och L1951:5895, som var kända sedan tidigare. Den förstnämnda är belägen i närheten av skäret Högrabben ett par hundra meter från Kusöns västra sida. Sannolikt kan vraket identifieras med den klinkbyggda slupen Venus som år 1867 förliste på väg ut från bruket med en last av tackjärn. Delar av lasten finns fortfarande kvar i vraket. Det andra vraket är även det klinkbyggt och har tolkats som en möjlig roslagsskuta. Det är beläget vid den lilla ön Tokharen som ligger precis intill Kusöns norra sida. Vraket har en last av järnmalm och har därför varit på väg in till bruket (Hansson et al. 2009). Ytterligare ett vrak (L2021:8954) kunde bekräftas i samband med inventeringen. Detta är beläget på grunt vatten i Västerhamn på Kusö kalv och ska enligt uppgift vara från 1900-talet. Därutöver finns uppgifter om ytterligare tre vrak intill öarna.

Slutord

Sammantaget uppvisar Kusön och Kusö kalv en rik och varierad kulturmiljö. Förutom de till Axmar bruk relaterade lämningarna har öarna präglats av sina lägen i viktiga fångstområden och längs med trafikerade farleder. Inventeringen har på intet sätt varit heltäckande och det är därför troligt att ytterligare inventeringar skulle resultera i att ännu fler lämningar kan registreras. Särskilt i de inre delarna av Kusön kan ett antal kolbottnar förväntas, och troligen skulle man där vara behjälpt av den odaterade kartan från bruksarkivet. I framtiden hade det varit intressant att försöka klargöra öarnas historia innan 1670-talet. Har det funnits bebyggelse innan 1700-talet och hur har den i så fall sett ut? När anlades begravningsplatsen Sjömansgravarna? Med tanke på de två stensättningarna på Kusön finns det även potential för att påträffa lämningar från järnåldern.

Förutom hamnarna vid Kusö kalv är det därtill fullt möjligt att Hamnen vid Kusöbyn har använts under lång tid. Topografiskt skulle såväl den som Västerhamn kunnat vara i bruk redan under medeltiden. Det är inte otänkbart att det finns kulturlager och vrak bevarade i hamnbassängerna. Säkerligen finns det dessutom många vrak kvar att upptäcka i vattenområdet kring öarna. Kanske bär fler av dem på järnlaster. Kanske finns det även rester efter en förlist kolhaxe på havsbotten.

Andreas Widerberg
Arkeolog
Länsmuseet Gävleborg
andreas.widerberg@xlm.se
ORCID 0009-0001-0618-8978

DOI: https://doi.org/10.59008/meta.2026.63519

Downloaded by 216.73.216.230 2026-11-01 11:33:33

Referenser

Tryckta källor och litteratur

Alopaeus, H., Ulfhielm, B. & Dahlström, J. 2011. *Engmanvraket.* Arkeologisk undersökning och dokumentation, RAÄ 212, Hamrånge socken, Gävle kommun, Gästrikland. Rapport Länsmuseet Gävleborg 2011:01.

Brink, S. 1994. *Hälsinglands äldsta skattelängd: hjälpskattelängden "Gärder och hjälper" från år 1535.* Ortnamnsarkivet. Uppsala.

Ekberg, G., Eriksson, N., & Ulfhielm, B. 2007. *Den maritima kulturmiljön kring Axmar bruk.* Arkeologisk utredning, Axmar bruk 1:1, Hamrånge socken, Gästrikland och Skogs socken, Hälsingland. Rapport Länsmuseet Gävleborg 2007:01.

Eskeröd, A. 1946. Gävlebornas strömmingsfiske. I: Humbla, Philibert (red.). *Ur Gävle stads historia*, s. 321–360. Gävle

Haggrén, G. 2001. *Hammarsmeder, masugnsfolk och kolare: tidigindustriella yrkesarbetare vid provinsbruk i 1600-talets Sverige.* Doktorsavhandling. Helsinfors universitet, Helsingfors.

Hansson, J., Hansson, P., Flyg, P. & Ulfhielm, B. 2009. *Marina natur- och kulturvärden kring Axmar bruk.* Fältarbetsrapport. Slutredovisning DNR 2061/320. Länsmuseet Gävleborg.

Hülphers, A. 1793. *Samlingar til en beskrifning öfwer Norrland och Gefleborgs län. Första afdelningen om Gestrikland.*

Lundqvist, M. och Wigert, R. 2021. *Livet på Kusön.* Bergby.

Norberg, P. 1959. Gästriklands hyttor och hamrar. I: Hedblom, F. (red.). *Från Gästrikland 1959*, s. 1–282. Gästriklands kulturhistoriska förening.

Nordlander, J. 1934. *Fisken och Sågkvarnar i norrländska vatten.* Norrländska samlingar häfte 13. Stockholm.

Nylander, L., Olsson, D. och Uflhielm, B. 2016. *Fiskarkapell i Gästrikland och Hälsingland.* Hälsinglands museum och Länsmuseet Gävleborg.

Rahmqvist, S. 1998. *Det medeltida Sverige: Band 11 Gästrikland.* Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademin. Stockholm.

Rinman, S. 1789. *Bergwerkslexicon.* Stockholm. Tillgänglig på internet: https://www.jernkontoret.se/sv/om-oss/biblioteket/bergverkslexicon/

Söderberg, K. 1978. *Lotsarna på Ulvön: Några anteckningar kring Ulvö lotsplats historia.* Örnsköldsvik.

Ulfhielm, B. 2013. *Fartyg i vägen.* Arkeologisk undersökning, RAÄ 406, Hamrånge socken, Gävle kommun, Gästrikland. Rapport Länsmuseet Gävleborg 2013:03.

Vedin, P.J. 1930. *Det forntida fisket vid Norrlandskusten: Gävlebohamnar under gångna århundraden.* Gävle.

Westerdahl, C. 1987. *Norrlandsleden II.* Länsmuseet Murberget. Härnösand.

Westerdahl, C. 1989. *Norrlandsleden I.* Länsmuseet Murberget. Härnösand.

DOI: https://doi.org/10.59008/meta.2026.63519

Downloaded by 216.73.216.230 2026-11-01 11:33:33

Widerberg, A. 2025. *Spår efter sjöfart, jakt och kolning på Kusön och Kusö kalv.* Arkeologisk inventering, Gävle Kusön 1:18 m.fl., Hamrånge socken, Gävle kommun, Gästrikland. Rapport Länsmuseet Gävleborg 2025:09.

Historiska kartor

Stora Enso AB:s arkiv, Arkivcentrum Dalarna

Karta över Kusön och Kusökalf, odaterad. Kartskåpslåda 0304 ur Bergvik och Ala AB:s fastighetsarkiv.

Lantmäteristyrelsens arkiv

Geografisk avritning, Hamrånge socken. Odaterad. Akt V15-1:1.
Sockenkarta, Hamrånge socken. 1848. Akt V15-1:11.

Krigsarkivet

Sveriges topografiska kartor. Gästrikland och Hälsingland, generalkartor. Gestrikland eller Södra Delen af Gefleborgs Län. 1821. Akt SE/KrA/0400/09A/008.

Arkiv

Stora Enso AB:s arkiv, Arkivcentrum Dalarna

Akt 562-02-b. 1672. Bergvik och Ala AB:s fastighetsarkiv.
Akt 562-02-bb. 1701. Bergvik och Ala AB:s fastighetsarkiv.
Akt 562-02-c. 1753. Bergvik och Ala AB:s fastighetsarkiv.
Akt 562-02-e. 1765. Bergvik och Ala AB:s fastighetsarkiv.
Akt 562-02-h. 1777. Bergvik och Ala AB:s fastighetsarkiv.
Akt 562-02-k. 1778. Bergvik och Ala AB:s fastighetsarkiv.
Akt 562-02-l. 1780. Bergvik och Ala AB:s fastighetsarkiv.

Webbsidor

Riksantikvarieämbetets Kulturmiljöregistret: https://app.raa.se/open/fornsok/

© 2026 Författaren/författarna

Denna artikel publiceras med öppen tillgång under villkoren i Creative Commons Erkännande-licensen (CC BY 4.0), som tillåter användning, spridning och reproduktion i vilket medium som helst, förutsatt att originalverket är korrekt citerat.

DOI: https://doi.org/10.59008/meta.2026.63519

Downloaded by 216.73.216.230 2026-11-01 11:33:33